

Taşa İşlenen Zarâfet Lâle: Cami Tezyînâtında Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme (14-18. Yüzyıllar) Erkan ATAK^{1*}

¹ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, SAKARYA.

*erkanatak@sakarya.edu.tr

+ORCID: 0000-0002-8977-8999

Öz- Türk kültüründe çiçeklere duyulan sevginin İslâmiyet öncesi dönemlerden başlayarak günümüze değin hiç kesintiye uğramadan hatta üzerine koyarak ulaştığı görülür. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren bu ilginin sadece çiçek merakı ve sevgisinin ötesine geçip başta sanat dalları olmak üzere birçok alanda somutlaşması, günümüze yüklü bir mirasın ulaşmasına vesile olmuştur. Farklı cinsten birçok çiçeğin bu sevgiden payını aldığı muhakkaktır. Ancak bunların arasında lâlenin ayrıcalıklı bir yerinin olduğunu söylemek gerekir. Roma ve Bizans dönemlerinde bilinmeyen lâlenin Anadolu'ya 12. yüzyılda Türklerle beraber girdiği kabul edilir. Türklerin Anadolu öncesindeki kadim kültürlerinin bir parçası olan lâle, bu coğrafyada yaygınlaşmış, sanattan edebiyata birçok alanda vazgeçilmez motiflerden birisi haline gelmiştir.

Lâlenin yaygın olarak kullanıldığı alanlardan birisi mimari süslemedir. Lâle Devri'nde çeşme ve sebiller başta olmak üzere sivil eserlerin taş tezyînâtında yaygın bir biçimde kullanılan lâle, camilerinin taş süslemelerinde ne düzeyde yer almıştır. Makalemiz bu sorunun cevabına yönelik ele alınmıştır. Lâle motifinin camilerin taş süslemesinde kullanımını kronolojik bir düzenle verilmiş böylelikle, 18. yüzyıl camilerinin taş tezyînâtında yaygın olarak karşılaşılan lâle motifinin önceki yüzyıllarda kullanım oranı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler- Lâle, camii, süsleme, 18. Yüzyıl, Osmanlı Devleti.

The Tulip, Elegance in Stone: An Evaluation on Its Usage on Mosque Decoration (14-18. Centuries)

Abstract- It is observed that the love for flowers in Turkish culture has reached until today, with no interruption, even increasing, starting from pre-Islamic times until today. In particular, the fact that this interest has been embodied in many fields mainly in the branches of art beyond only the curiosity and love of flowers since the 16th century has been instrumental in causing that an extensive legacy has reached today. It is certain that many flowers of different species take their share from this love. However, it must be said that tulip has a special place among them. It is accepted that the tulip, which was not known in the Roman and Byzantine periods, entered Anatolia in the 12th century together with the Turks. Tulip, which is a part of the ancient culture of Turks before Anatolia, has become widespread in this geography and an indispensable pattern in many fields, from art to literature.

Architectural decoration is one of the areas where tulip is widely used. Tulip was widely used in the stone decoration of civil works in the Tulip Period. On the other hand, to what extent this motive was used in the stone decoration of mosques. Our article deals with the answer to this question. The use of tulip motive in stone decoration of mosques is given in a chronological order. Thus, the usage rate of tulip motive, which was widely used in the stone decoration of 18th century mosques, in previous centuries was tried to be revealed.

Keywords – Tulip, mosque, decoration, 18th Century, Ottoman Empire.

Giriş

Türklerin çiçek sevgisi İslamiyet öncesi dönemlere dayanır. Erken devir Türk sanatında farklı türden çiçek tasvirleriyle karşılaşabilmek mümkündür. Orta Asya bozkırlarında yetişen çiçeklerden birisi olan lüle, Türklerin kültür ve sanatında yaygın olarak yer bulmuş çiçeklerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hun döneminde 5. Pazırık Kurganı'ndan çıkarılmış keçe üzerine applike işlenen duvar örtüsünde tahta oturmuş bir tanrıça ve karşısında atlı bir figür yer alır. Tanrıçanın elindeki hayat ağacının uçlarında lüle motifleri göze çarpmaktadır.¹ Uygur devri Bezekli tapınaklarından 9 numaralı tapınağa ait bir freskte tasvir edilen Uygur prensi elinde zarif bir lüle tutmaktadır. Günümüzde Berlin Staatliche Museen'de yer alan duvar resmi 8.-9. yüzyıllara tarihlendirilir.² Yine aynı tapınağa ait olan Uygur asileri (prenseleri) ve rahiplerini tasvir eden bir başka duvar resminde ise prensesin elinde benzer zarif bir lüle çiçeği bulunur.³ Uygur devri Koça Alfa Tapınağı'nda bulunan 9. yüzyıla ait bir varakta ise diz çökmüş vaziyette yan yana oturan iki figürün altında gonca halinde iki çiçek motifi görülür. Yeşil saplardan çıkan üç parçalı mor ve kırmızı çiçekler form itibarıyla lüle motifine benzemektedir.⁴ Yukarıdaki örnekler lülenin İslamiyet öncesi Türk devletlerinde tanınan bir çiçek olduğunu ortaya koymaktadır.

Lülenin ana vatanı Orta Asya'dır. Buna karşın Anadolu'dan Kafkasya'ya, Avrupa'dan Amerika kıtasına kadar çok geniş bir coğrafyada görülebilmektedir.⁵ Doğal haliyle birçok farklı rengi bulunan bu zarif çiçeğin isminin Türkçe "tülben" sözcüğünden türettiği ve İngilizce'ye "Türk takkesi" (Turk's cap) olarak geçtiği ifade edilmektedir.⁶ Osmanlı dönemi çiçek risalelerinde lülenin yetiştirilme yöntemleri üzerine bilgiler bulunmaktadır.⁷ Söz konusu bilgilerde göze çarpan hususlardan birisi lülenin çok sıcak ve nemli ortamları sevmediğidir. Bu da Orta Asya bozkırlarının lülenin yetişebilmesi için elverişli olduğunu göstermektedir. Zamanla islah

edilmeye başlayan ve geniş bir coğrafyaya yayılan lüle çiçeği bazı toplumların kültürleri ve sanat anlayışları üzerinde etkili bir motif haline gelmiştir. Bunlardan birisi ve hatta en önemlisi Türk toplumudur. Lüle çiçeği tarih içerisinde Türk kültürü ve sanatı üzerinde o kadar etkili hale gelmiştir ki kimi zaman bir döneme ismini vermiş kimi zaman bir sanat anlayışının şekillenmesinde temel motiflerden birisi olmuştur.⁸ Lülenin Anadolu'da Türkler'den önce Roma ve Bizans dönemlerinde bilinmediği görülür. Yani bu çiçek Türkler'in Orta Asya, İran ve Türkistan bölgesinde şekillenen kadim kültürlerin bir parçası olarak 12. yüzyılda Anadolu'ya taşınmıştır. Bu tarihten sonra lüle, toplumun sosyal yaşamında, kültüründe ve sanat anlayışı içerisinde gün geçtikçe tesirini arttırmış ve mimariden edebiyata, küçük el sanatlarından bahçe düzenlemelerine, kumaştan halıya, yazma kitaplardan çinilere kadar birçok alanda kullanılmıştır. Kimi zaman bu çiçeğe olan ilgi sadece Türkler'de değil birçok ülkede "lüle çılgınlığı" (tulipomania) denilen aşırı boyutlara ulaşmıştır.⁹ Lülenin zarif yapılı bir çiçek olması, baharı müjdeleyen rengârenk renklerle ovaları ve bahçeleri kaplaması, hoş kokusuyla insanda mutluluk ve sevinç duyguları uyandırması, motif olarak işlendiği her alana ayrı bir güzellik katması, zarâfetiyle şair ve sanatçılara ilham kaynağı olması gibi sebepler bu ilginin nedenini açıklayabilir. Çoğunlukla bir ay gibi ömrü olan, güneşte hemen solabilen narin bir çiçek olan lülenin bu hassas yapısı özellikle şairlerin şiirlerinde kullandıkları bir malzeme olmuştur. Mevlâna Celâleddin Rumi'nin ilk olarak mısralarına¹⁰ taşıdığı lüleyle sonraki yüzyıllarda Şeyhî¹¹, Necâti ve Bakî¹² gibi birçok şairin sıklıkla kullandıkları görülmektedir.¹³ 18. yüzyılın başlarında ise Nedîm¹⁴ ve Seyyid Vehbî¹⁵'nin şiirlerinin vazgeçilmez unsurlarından birisidir. Türk şiirinde farklı lüle türlerinin isimlerine ve renklerine sıklıkla yer verilmiştir. Lüle, kimi zaman sevgiliye duyulan duyguları anlatır, kimi zaman aşkı tarif eder kimi zaman da bahar coşkusu yansıtır.¹⁶ 3. Ahmed ve Nevşehirlî Damad İbrahim Paşa ile özdeşleşen ve

¹ Nejat Diyarbakırlı, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul, 1972, s. 136.

² Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007, s.269-271.

³ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984, s. 351-357

⁴ Şehnaz Biçer Özcan, *Uygur Yazmalarında Sayfa Düzeni*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010, s.177-183.

⁵ Münir Aktepe, "Damad İbrâhim Paşa Devrinde Lüle", *Tarih Dergisi* 7, 1953, s. 85-126.; Feyzullah Dayıgil, "İstanbul Çinilerine Lüle", *Vakıflar Dergisi* 2, 1942, s. 223-232.; Alev Çakmaklı Kuru, "Orta Asya Türk Sanatında Palmel ve Lüle Motiflerinin Değerlendirmesi Hakkında Bir Deneme", *Belleten* 230, 1997, s. 37-54.

⁶ Jack Goody, *Çiçeklerin Kültürü*, (Çev. Mehmet Beşikçi), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 271.

⁷ III. Ahmed devrinde baş çiçekçi (ser şüküfeci) Lülezarî Mehmed Efendi'nin Mîzânü'l-ezhâr'ında lülelerin yetiştirilme yöntemlerinden bahsederken lüle toprağında dikkat edilmesi gerektiği, killi, yağlı veyahut etli topraklarda soğanların yetişmeyeceği, bu suretle de yarısı kadarının et toprak ve diğer yarısının da ufak taş ile kumlu olan toprakların makbul olduğunu ifade eder. Lüle soğanının hararet ve yubuset (sıcaklık ve kuruluk) ayarının, ekim zamanının, soğan cinslerinin, hava şartlarının ve su miktarının hassas bir biçimde ayarlanması gerekliliği üzerine bilgiler verir. Bkz. Seyit Ali Kahraman, *Osmanlı Çiçekleri ve Çiçekçileri*, Lale Yayınları, İstanbul, 2014, s.95-103.

⁸ Lülenin Türk kültürü ve sanatındaki yeri "Orta Asya'dan Anadolu'ya Lüle Çiçeğinin Türk Kültürü ve Sanatındaki Yeri (Importance of Tulip Flower in Turkish Culture Ans Art From Central Asia To Anatolia)" adlı başka bir çalışmada (basım aşamasında) ele alındığından makalede, bu bağlamdaki bilgilere detaya girilmeden giriş mahiyetinde değinilmiştir.

⁹ Turhan Baytop ve Cemal Kurnaz, "Lüle", *İslam Ansiklopedisi*. C.27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 79-81.

¹⁰ Mevlâna Celâleddin Rûmî Dîvân-ı Kebîri'nde lüleyle dair bir çok mısra kaleme almıştır. Örneğin: *Selviden mi söz açayım, lüleyi mi söyleyeyim, yoksa yaseminden mi bahsedeyim?...Lüle kanla yıkayın, nerkis hasretle bakakalsın, gonca başından külâhını atsın, süsen, süsenliğinden geçsin...O gönüller alan lüle yüzlü güzelimin yüzünden benzim safrana dönmede; neşeme neşe katan o güzelin yüzünden her an isim gücüm artıp durmada...Nerde süsen, nerde*

*ağustos gülü, nerde selviliklerin lüleleri, nerde yasemin?...Ne başı dönmüş selviye dönderdim, ne oynayıp duran sümbüle; ne lâ'l elbiseli lüle kesilirdim ne safsarı safran...Ey lüle gibi kızıl yüzünden safran gibi sararmış yüzümüz; ey derdiyle, saçlarındaki tarak gibi gamları batmış gönül...Nihayet gonca açılır da süsenin sırrını söyler selviye, lüle söğüt ağacıyla eruvana müjdelere verir...Tebrizli Şems'in civarına kaçıp vardığın zaman Allah bilir, orda ne çeşit bir lüleliğe girersin. Bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin Dîvân-ı Kebîr*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1957.*

¹¹ Şeyhî lüleyle şiirlerinde çok defa kullanan şairlerdendir. Divanında örneğin: "Gül meclisinde cümlesi ser-mest ü mey-perest, Her lüle bir piyâlevü her bir semen şahem"... "Gamzesinden nergisün akl u gönül hayrân u mest, Şürüşinden lülenün cân u çiğerler kan ola." Bkz. Şeyhî Dîvânı, (Haz. Halit Biltekin), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2018.

¹² 16. yüzyılın meşhur şairlerinden Bakî divanında lüleyle yaygın olarak yer veren şairler arasındadır. Mesela: "Gül meclisinde lüle yine kıldı âşikâr, Âyîn-i bezm-i işret-i Cemşîd-i kâmkâr"... "Pirehen berg-i semen giy-i giribân şebnem, Gülsitân oldu bu gün bir sanem-i lüle-izâr"... "Lülelerle bezene niteki dest ü sahrâ, Nitekim güller ile zeyn ola dest ü destâr" Bkz. Bakî Dîvânı, (Haz. Sabahattin Küçük), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Eserleri, ty.

¹³ Süheyl Ünver, "Türkiye'de Lüle Tarihi", *Vakıflar Dergisi*, 9, 1974, s. 265-276.

¹⁴ Lülenin Türk edebiyatındaki tartışmasız yeri XVIII. yüzyılda adeta zirveye ulaşmıştır. Dönemin ünlü şairlerinden Nedim'in şiirlerinde gerek lüleyle gerekse ismini verdiği Lüle Devri'nin sosyal yapısına atıfta bulunulan mısralara sıklıkla yer verilmiştir. Mesela: "Vardır ol bâğda bir neş'e-i câvidmeğer, Lülenin tohumunu eksen dolu peymâne gelir"... "Lüle-zâr'ın da acâyibşevki var hasrettedir, Ol da yüz sürmek diler Hünkârımın dâmâdına"... "Hoş geldin eyâbâis-i ârâyiş-i âlem, Ey lûf-u kerem gülşenin lüle zamânı"... "Lüleyi bir iki gün anmayalım şimdi hele, Kâmlar sohbet-i helvâ ile olsun şîrin" Bkz. Nedim Divanı, (Haz. Abdülbâki Gölpınarlı), İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 1951.

¹⁵ Seyyid Vehbî divanında lülenin dönemin ortamına uygun olarak yansıdığı görülür. Mesela: "Bir şişe utr-ı şâhi olur her kadehleri, Bir lülezarâhulki ki bâd-ı vezân olur"... "Lüle zemânurây-i zemin âsumân olur, Necmsitâre-i pertev-i Enver-feşân olur" Bkz. Hamit Dikmen, *Seyyid Vehbî ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.

¹⁶ Ahmet Kartal, *Klasik Şiirinde Lüle*, Akçağ Yayınları, Ankara,1998, s. 13-89.

sonraları “Lâle Devri”¹⁷ ismiyle meşhur olan yıllarda ise lâleye olan ilginin zirve yaptığı görülmektedir. Bu dönemde lâle sevgisi öyle bir hâl almıştır ki şairlerin şiirlerinin, ressamların resimlerinin, ustaların binalarının merkezinde bu çiçek karşımıza çıkmaktadır.

Lâle, mimari süslemede ve kitap sanatlarında 18. yüzyılın başından itibaren toplumda gördüğü ilgiye paralel olarak yaygınlık kazansa da Osmanlı sanatında kullanımı erken dönemlere kadar uzanmaktadır.¹⁸ Erken ve klasik dönemlerde daha çok çini ve kalem işi süslemelerde karşımıza çıkmaktadır. Klasik dönem kalem işi süslemelerde yarı stilize bir düzenle nakşedilen lâlenin aynı dönemin çini süslemelerinin en çok kullanılan motiflerinden olduğu görülmektedir. Özellikle Mimar Sinan ve sonrasında inşa edilen yapıların süslemelerinde yer alan İznik çinilerinin belirleyici motiflerinden olan lâlelerin, Rüstem Paşa Camii (1561), Sokullu Mehmed Paşa Camii (1572), Sultan Ahmed Camii (1609-1620) ve Yeni Camii (1663) gibi 16. ve 17. yüzyıllarda inşa edilmiş birçok mimari eserde farklı türden çiçeklerle birlikte tasvir edildiği görülmektedir (Fotoğraf 1).¹⁹ Lâle, kitap sanatlarında ise çini ve kalem işi süslemelere nazaran daha natüralist bir üslupla işlenmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısı örnekleri arasında yer alan Kanuni Divanı'nın iki nüshasında²⁰ ve Matrakçı Nasuh'un 1537 tarihli “Mecmu'-i Menâzil” adlı eserinde²¹ natüralist ve stilize çiçekler arasında lâle motifleri yer almaktadır. 17. Yüzyıl kitap sanatlarında kullanılmaya devam eden lâle motifi yüzyılın ikinci yarısından itibaren mimari süslemede daha natüralist olarak tasvir edilmeye başlanmıştır.

Fotoğraf 1: Rüstem Paşa Camii çinilerinde lâle motifi detayı²²

¹⁷ Yılmaz Öztuna, “Lâle Devri” isminin simgesi olan lâleden dolayı ilk önce Yahya Kemal Beyatlı tarafından önerildiği daha sonra Ahmed Refik Altınay'ın bu dönemi konu alan eseriyle “Lâle Devri” ismini yaygınlaştırdığı görülmektedir. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, 5, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1978, s. 289. Ahmed Refik Altınay kitabında dönemin sosyal yaşantısını ve siyasi olaylarını hikâye üslubunda aktarmaktadır. Bkz. Ahmed Refik Altınay, *Lâle Devri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

¹⁸ Lâle motifinin kimi zaman tespitinde güçlükler yaşanmaktadır. Özellikle palmetle benzerliği iki motifin bazen karıştırılmasına sebep olmaktadır. Bkz. Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Publications, 1979), 27. Palmet motifini için çok farklı tipler tanımlanmasına karşın, düşey bir eksenin iki yanında, simetrik olarak yer alan parçalardan müteşekkil bir ana tip saptayabilmek mümkündür. Bkz. Selçuk Mülâyim, “Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi,” *Anadolu (Anatolia)*, 20, 1976, s. 141-153. Bu hususta palmet ve lâle motiflerini oluşturan parçalardan dağılımı aşağı doğru yönelmiş olanları palmet, dağılımları yukarı toplanmış üç parçalı motiflerin büyük bir kısmını ise lâle olarak değerlendirmenin mümkün olabileceğine dair öneriler mevcuttur. Bkz. Çakmakçıoğlu, “Orta Asya...”, s. 41.

Lâle Devri ve sonrasında ise vazolu buketlerin temel motiflerinden birisi olmuş ve gerek mimari süslemede gerekse kitap sanatlarında sevilerle kullanılmıştır. Bu yüzyıldaki yazma örneklerinde zaman zaman aşırıya varan dar ve uzun formlu lâleler dikkati çekmektedir. Özellikle Ali Üsküdarî ve Abdullah Buhârî gibi dönemin önde gelen nakkaşlarının eserlerinde ince uzun formlu lâleler çiçek buketleri arasında tasvir edilmiştir.²³ Mimari süslemede ise camilerin, kütüphanelerin, köşk ve kasırların duvarlarında ve tavanlarını süsleyen natüralist kompozisyonların merkezinde lâle motifleri yer almaktadır. Toplumda lâle çiçeğine olan sevginin artmasıyla paralel olarak gelişen bu sanat anlayışı, 18. yüzyılın ilk yarısında başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli merkezlerinde inşa edilen eserlerin alçı, sıva veyahut ahşap üzerine kalem işi süslemelerinde kendini gösterir. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı Divanhânesi (1700), 3. Ahmed Yemiş Odası (1705), 3. Ahmed Kütüphanesi (1719), Mudanya Tahir Paşa Konağı (1724) ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi (1727) gibi sivil yapılardaki kalem işi süslemelerde dönemin üslubuna uygun ince-uzun formlu lâlelerden müteşekkil vazolu kompozisyonlar görülür (Fotoğraf 2).²⁴ Bunların dışında Lâle Devri'nde Tekfur sarayında üretilen çinilerde de lâle motifine yer verildiği görülmektedir.²⁵ Ancak bu çinilerdeki lâle motifleri klasik dönem üslubundan farklı olarak daha natüralist ele alınmış ve dönemin sevilen lâle çeşitleri gibi ince uzun gövdeli formlarda tasvir edilmişlerdir. Lâle Devri'nin hemen sonrasında inşa edilen Hekimoğlu Ali Paşa Camii (1734) çini süslemelerinde dönemin çiçek risalelerinde isimleri geçen ve rağbet gören Gül-reng-i feyz, Ferah-engîz, Turuncu Şeyhî ve Mir'ât-i sabâh²⁶ gibi lâle çeşitlerinden ilham alındığı görülmektedir.

Fotoğraf 2: Nevşehir Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi Kalemî Süsleme

¹⁹ Feyzullah Dayıgil, “İstanbul Çinilerinde Lâle”, *Vakıflar Dergisi* 1, 1938, s. 83-90.; Dayıgil, “İstanbul Çinilerinde...”, s. 223-232.

²⁰ Yıldız Demiriz, *Osmanlı Kitap Sanatında Natüralist Üslupta Çiçekler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1986, s.355-356.

²¹ Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm

Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2006, s.77, resim no: 46.

²² http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=12844 erişim tarihi: 04.11.2020

²³ Yıldız Demiriz, *Osmanlı Kitap Sanatında...*, s.356.

²⁴ Bkz. Erkan Atak, “Osmanlı Mimarisinde Lâle Devri Üslubu (Anadolu'daki Yansımalar)” *Turkish Studies*, Vol.13/10, 2018, s.57-86.; Zekiye Uysal, “Topkapı Sarayındaki III. Ahmet Kütüphanesi'nin Alçı Süslemeleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Sayı: 26, 2019, s. 331-376.

²⁵ Filiz Yenişehirlioğlu, “Tekfur Sarayı Çinileri ve Eyüp Çömlekçiliği”, *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, (Ed. Gönül Öney, Zehra Çobanlı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s.349-364.

²⁶ Ekrem Hakkı Ayverdi, *18. Asırda Lâle*. (Haz. M. Uğur Derman), Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2006, s. 18-66.

Gerek erken ve klasik dönemde gerekse Lâle Devri ve sonrasında farklı türden yapıların kalem işi ve çini süslemelerinde yaygın olarak yer alan lâlenin, taş süslemede kullanımının 18. yüzyıldan itibaren arttığı görülmektedir. Özellikle dönemin sivil yapılarında lâle motifinin en zarif örnekleri karşımıza çıkar. Lâle Devri çeşmelerinin süslemesinde bu çiçeğin kullanımı adeta bir moda haline gelmiştir. Üsküdar Yeni Valide Çeşmesi (1710), Topkapı ve Üsküdar 3. Ahmed çeşmeleri (1728), Tophane Çeşmesi (1732), Bereketzade Çeşmesi (1732), Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (1732), Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi (1732) ve Bolvadin Ağılönü Çeşmesi (1748) gibi Lâle Devri'nde ve hemen sonrasında inşa edilen çeşmelerin süslemelerinde en çok tercih edilen motiflerin başında lâle gelmektedir (Fotoğraf 3-4).²⁷ Söz konusu süslemelerin bazılarında lâleli vazolar sehpa üzerine oturtularak aynı dönemin resim sanatında olduğu gibi perspektif ve mekân arayışlarına gidilmiştir. Başkent'in çehresini kısa bir sürede etkileyen bu üslubun Lâle Devri sonrasında daha olgun bir biçimde devam ettirildiği görülür. 18. yüzyılın ortalarından itibaren bu durum sadece İstanbul'la sınırlı kalmamış Anadolu'nun farklı yörelerine de tesir etmiştir. Çeşme ve sebiller başta olmak üzere sivil eserlerin taş tezyinâtında bu denli yaygın bir biçimde kullanılan lâle, camilerin taş süslemelerinde ne düzeyde yer almıştır? Makalemiz bu sorunun cevabına yönelik ele alınmıştır. Lâle motifinin taş süslemede kullanımının kronolojik bir düzenle verilebilmesi amacıyla metin içerisinde yapılar 18. yüzyıl öncesi ve 18. yüzyıl olmak üzere iki başlık altında toplanmıştır. Böylelikle, 18. yüzyıl camilerinin taş tezyinâtında yaygın olarak karşılaşılan lâle motifinin önceki yüzyıllarda kullanım oranı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Her bir yapı için ayrı başlıklar açmak yerine paragraflar şeklinde bir düzen izlenerek metin içerisinde bir bütünlük sağlanmasına gayret edilmiştir. Yapılar yer aldıkları paragraflar içerisinde değerlendirilmiş ve benzer örneklerle karşılaştırılmıştır. Bu suretle tekrardan kaçınmak maksadıyla ayrıca bir değerlendirme başlığı açılmasına gerek duyulmamıştır.

Fotoğraf 3: Üsküdar III. Ahmed Çeşmesi Taş Süsleme

Fotoğraf 4: Yeni Valide Çeşmesi Taş Süsleme

Cami Taş Tezyinâtında Lâle

18. Yüzyıl Öncesi

18. yüzyıl öncesinde lâlenin taş süslemede kullanımını sınırlı da olsa görmek mümkündür. Camilerin genellikle mihrap, minber gibi elemanlarının taş süslemelerinde karşılaşılan lâle kimi zaman sütun başlığı veyahut kapı ve pencere süslemelerinde de karşımıza çıkabilmektedir. Osmanlı sanatında lâle motifinin taş süslemede görüldüğü en erken örneklerden birisi İznik Yeşil Camii'dir. Yapı, üzerindeki kitabelere göre (1378-1392) yılları arasında 1. Murad devrinde Çandarlı Hayreddin Paşa tarafından mimar Hacı b. Müsâ'ya inşa ettirilmiştir. Caminin mihrap sütuncelerinin alt bölümündeki kaidelerde ters şekilde düzenlenmiş lâle formunda süslemeler bulunmaktadır (Fotoğraf 5).²⁸ Söz konusu süslemeler Karahanlılar'dan kalma Özkent türbelerinden 1152 tarihli Celaleddin Hüseyin Türbesi (Kuzey Türbe) taç kapısı kemer köşelerinde stilize lâleler şeklinde sütun başlıklarını hatırlatır.²⁹

Fotoğraf 5: İznik Yeşil Cami Mihrap Kaidesi Taş Süsleme

Antakya Habib-i Neccar Camii (13. yy) kuzey cephesindeki konsollar üzerindeki taş tezyinâtta kıvrım dala sıralanmış lâle ve çiçekler

²⁷ Ali Osman Uysal, "Bolvadin'de Bir Lâle Devri Eseri: Ağılönü Çeşmesi" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 32 (1-2), 1988, s.33-55.

²⁸ Yıldırım Özbek, *Erken Osmanlı Mimarisinde Taş Süsleme*, Basılmamış Doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 146.

²⁹ Abdulkadir Dündar, "Özkent Türbeleri ve Minaresinin Türk İslâm Sanatları ve Mimarisindeki Yeri ve Önemi" *Uluslararası Ali b. Osman el-Üşî Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. Ferhat Gökçe), Tika Yayınları, Bıçkek, 2018, s. 604, foto, 16.

bulunur.³⁰ Konsollar caminin Osmanlı dönemi onarımları esnasında eklenmiş olmalıdır (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 6: Antakya Habib-i Neccar Camii Konsol Taş Süsleme (Murat Dedeoğlu'ndan)

Fotoğraf 7: Kayseri Büyük Bürüngüz Daniş Ali Bey Camii Taş Süsleme (Mustafa Denктаş'tan)

Kayseri Büyük Bürüngüz Köyü Daniş Ali Bey Camii yazlık (1582) ve kışlık (1587) mescitleri mihrap, minber ve pencerelerin yüzeylerinde, caminin batısındaki türbenin (1587) güney cephesinde gerek tek başlarına gerekse karanfil ve sümbüllerle birlikte işlenmiş lâle motifleri yer almaktadır (Fotoğraf 7).³¹ Lâlelerin bazıları işlendikleri yüzeyin formunu alan dallar üzerinden çıkarken bir kısmı vazolar içerisine yerleştirilmiştir. Caminin kuzey cephesine 1738 yılında bir mutfak mekânının ilave edildiği görülür. Cami ve türbede yer alan bu taş süslemelerin ilk inşalarında mı yoksa mutfak mekânı eklendiği sırada mı yapıldığı kesin değildir. Ancak bu süslemelerin benzerlerinin 1710 tarihli Kayseri Hasınlı Camii'nde de karşımıza çıktığını söylemek gerekir.

Diyarbakır valisi Behram Paşa tarafından 1564-1572 yıllarından yaptırılan camide taş süslemeler arasında lâle motifleri görülmektedir.³² Mihrabın mukarnaslı kavsarasında, mukarnasların aralarındaki sarkıtların uçlarına zemine bakar vaziyette ters lâleler yerleştirilmiştir. Bu kompozisyonun benzerleri daha natüralist üslupta Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camii ve Hekimoğlu Ali Paşa Camii mihraplarında karşımıza çıkmaktadır. Caminin eyvan mihrabında ise kavsaranın iki yanındaki üçgen yüzeylere birer lâle motifleri yerleştirilmiştir.

Diyarbakır Ulu Camii (1091) 'ye 18. yüzyılda eklenen minberin süslemelerinde gerek tek başına gerekse farklı çiçeklerle birlikte işlenmiş lâle tasvirleri bulunmaktadır. Minberin mihrap ile birlikte 1712 yılında Maktulzade Vezir Paşa'nın valiliği döneminde Kethüda Hüseyin Paşa tarafından eklendiği bilinmektedir.³³ Minberin giriş kısmında, kemer köşelerine üçgen yüzeyin formunu alan iki zarif lâle motifleri işlenmiştir. Tek daldan çıkan lâlelerin iki yanında küçük lâleler ve yapraklar bulunur. Kapının iki yanındaki bordürlerde ise merkezde lâlenin yer aldığı stilize kompozisyonlar görülmektedir. Minberin ahşap kapı kanatlarında da yapıldığı dönemin üslubunu aksettiren vazolu lâle kompozisyonları karşımıza çıkmaktadır.

Gaziantep Şeyh Fethullah Camii (16. yy) taç kapısının yivli sarkıtlarında uçları zemine bakan lâleler bulunmaktadır.³⁴ Mihrabın kemer köşelerindeki üçgen yüzeylere işlenen lâle motifleri ise yukarıda verilen örneklerle benzer özellikler göstermektedir (Fotoğraf 8).³⁵ Ancak bu mihrapta ortadaki kabaların iki yanına ikişer lâle motifleri yerleştirilmiştir. Bir daldan çıkan lâlelerin iki yanında daha küçük çiçekler bulunmaktadır.

Fotoğraf 8: Gaziantep Şeyh Fethullah Camii Mihrap Taş Süsleme (Nebi Butasım'dan)

Gaziantep Bekirbey Camii (1648) mihrap kavsarasında, yivli sarkıtların uçlarına zemine bakar vaziyette ters lâleler yerleştirilmiştir.³⁶ Şanlıurfa Nimetullah Camii (16. yy) mihrap kavsarasında da benzer süslemeler görülmektedir.³⁷ Bu mihraptaki lâleler ince uzun formlarıyla daha zarif bir görünüm sergilerler. Bu tarz uygulamalar yukarıda da belirtildiği üzere farklı bölgelerde ve tarihlere yapılan bazı mihrapların süslemelerinde karşımıza çıkabilmektedir.

Isparta Firdevs Bey Camii (1561) mihrabında kavsara köşelerindeki madalyonlar içerisine yerleştirilen sekizgenlerin uçları stilize lâlelerle bitirilmiştir. Kavsarayı çevreleyen dilimli kemerin sondan üçüncü kademesinde ise dikdörtgen panolar içerisinden birer lâle ve karanfil motifleri yerleştirilmiştir (Fotoğraf 9).³⁸ Tek daldan çıkan lâle natüralist bir görünüm sergilemektedir.

³⁰ Murat Dedeoğlu, *Hatay Camii ve Mescitlerinde Taş Süsleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 11, r.40

³¹ Mustafa Denктаş, "Kayseri-Bürüngüz Köyü'ndeki Türk Anıtları", *Vakıflar Dergisi*, 27, 1998, s.163-166, r.6-23

³² Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.129.

³³ Baş, *Diyarbakır'daki İslam...*, s.40-51.

³⁴ Tuncer Doğan, *Gaziantep Türk-İslam Dönemi Mimari Süslemeleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 82, r.129.

³⁵ Nebi Butasım, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı Dönemi Mihrapları (1515-1915)*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, r.97.; Doğan, *Gaziantep Türk-İslam...*, s.84, r.142.

³⁶ Butasım, *Güneydoğu Anadolu...*, s.90-91.

³⁷ Butasım, *Güneydoğu Anadolu...*, s.162-164.

³⁸ Beste Çok, *Isparta ve İlçeleri Camii Süslemeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.35-36.

Fotoğraf 9: Isparta Firdevs Bey Camii Mihrap Süslemesi (Beste Çok'tan)

Fotoğraf 10: Mardin Zairi Camii Pencere Taş Süsleme (Gülnaz Güzel'den)

Mardin Zairi Camii (1690) pencerelerinin taş süslemelerinde lâle motifinin de yer aldığı bitkisel süslemeler görülmektedir. Pencerelerin alt tarafına yerleştirilen taş levhalardaki oymalarda lâleler yıldız çiçeği, palmet, rûmî, tomurcuk, kıvrım dallar ve yapraklardan müteşekkil grift kompozisyonların merkezine yerleştirilmiştir (Fotoğraf 10).³⁹

Mimar Sinan yapılarında lâle motifinin çoğunlukla çini süslemelerde kullanıldığı görülse de yapıların taş tezyinâtına şöyle bir göz atıldığında lâlenin izleriyle karşılaşabilmek mümkündür. Süleymaniye Camii (1550-1557) son cemaat yeri revağı sütun başlıklarından birisinde mukarnaslar arasında, dikdörtgen bir kartuş içerisinde zarif bir lâle motifini yer almaktadır (Fotoğraf 11).⁴⁰

Fotoğraf 11: Süleymaniye Camii Revak Sütun başlığı (Yıldız Demiriz'den)

³⁹ Gülnaz Güzel, *Mardin'deki Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarında Taş Süsleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.22-23.

⁴⁰ Yıldız Demiriz, "Sinan'ın Mimarisinde Bezeme", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Cilt:2, (Ed. Sadi Bayram), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1988, r.242.

Fotoğraf 12: Atik Valide Camii Minber (Bülent Oral'dan)

Atik Valide Camii (1570-1583) mermer minberinde, yan korkuluklarla giriş kapısının birleştiği bölümde üçgen yüzeyde iki lâle motifini görülür. İnce-uzun formlu zarif lâleler bir kökten çıkan iki dala yerleştirilmiştir (Fotoğraf 12).⁴¹

Fotoğraf 13: Rüstem Paşa Camii Minber (Bülent Oral'dan)

Rüstem Paşa Camii (1555-1561) minberinin geçit açıklığı kemeri üçgen köşelerinde ve üstteki alınlık kısmında yine tek başına lâle motiflerine yer verilmiştir. Bu minberlerdeki lâleler yapıların çini süslemelerinde görülen yarı stilize lâlelerle aynı forma sahiptir (Fotoğraf 13).⁴²

Edirne Selimiye Camii'nde (1568-1574) ise müezzin mahfili mermer ayaklarının birisine ters lâle motifinin bilerek mi yoksa yanlışlıkla mı bu düzende yapıldığı belirsizliğini korumaktadır.

Mimar Sinan sonrası selâtin camilerinden Sultan Ahmed Camii (1603-1617) mihrabı kemer köşeleri ve taç kısmında stilize lâleler, karanfil, hataî, penç ve haçer yapraklarıyla birlikte işlenmiştir (Fotoğraf 14).⁴³ Söz konusu kompozisyonlarda yer alan lâleler Rüstem Paşa Camii'nde olduğu gibi dönemin çini süslemelerinde karşılaşılan lâle tasvirleriyle paralellik göstermektedir. Yine aynı caminin fil ayaklarının birisinde çeşme üzerinde vazodan çıkan yarı stilize çiçekler arasında lâleler de yer alır.

1694 yılında Bektaşî Hacı Hasan tarafından inşa ettirilen Niğde Kığılı (Pazar) Camii'nde inşa kitabesinin iki alt köşesinde simetrik

⁴¹ Bülent Oral, *Mimar Koca Sinan'ın İstanbul'daki Camilerinde Minber*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s.66, r.17.

⁴² Oral, *Mimar Koca Sinan'ın...*, s.204, r.108-109.

⁴³ Tolga Bozkurt, *Osmanlı Selâtin Cami Mihrapları*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.140-144, r.175-177.

yerleştirilmiş birer lâle motifi bulunmaktadır. Yarı stilize tasvir edilen lâleler birer kartuş içerisine alınmıştır (Fotoğraf 15).⁴⁴

18. yüzyıl öncesinde lâle motifinin taş süslemede kullanımı hiç azımsanmayacak düzeydedir. Çoğunlukla stilize olarak işlenen lâlenin kimi örnekte natüralist olarak yorumlayabileceğimiz formda nakşedilmesi, 17. yüzyıl içerisinde bir takım denemelerin yapıldığını gösterir. Lâle Devri başta olmak üzere 18. yüzyıl içerisinde lâlenin çoğunlukla çeşme ve sebillerin taş tezyinâtında kullanıldığı kabul görür. Gerçekten de sivil yapıların süsleme programlarında natüralist lâleler dönemin diğer gözde çiçekleriyle beraber önemli bir yer tutmaktadır. Buna karşın gerek İstanbul'da gerekse Anadolu'nun farklı şehirlerinde inşa edilen camilerin bir kısmında lâlenin taş tezyinât içerisinde kendine yer bulduğu görülür. Bu durum görülmesi 18. Yüzyıl öncesinde çoğunlukla çini ve kalem işi süslemelerde özdeşleşen lâle motifinin işlendiği malzeme çeşidini göstermesi bakımından önemlidir. Camilerdeki 18. yüzyıl öncesi taş tezyinâtta tespit edebildiğimiz lâle tasvirlerinin yanı sıra Edirne Yıldırım İbrahim Çeşmesi (1669) mermer kitabesinin iki yanında vazoda natüralist lâle, karanfil ve güller bulunması, Lâle Devri öncesinde bu üsluba dair örneklerin farklı yapılar üzerinde mevcut olduğunu göstermesi bakımından kıymetlidir.

Fotoğraf 14: Sultan Ahmed Camii Mihrabı (Tolga Bozkurt'dan)

Fotoğraf 15: Niğde Kığılı (Pazar) Camii İnşa Kitabesi (Mehmet Özkarcı'dan)

18. Yüzyıl

3. Ahmed ve Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ile özdeşleşen ve lâle çiçeğine olan sevgiden ötüre sonradan "Lâle Devri" olarak

adlandırılan yıllar, Osmanlı sanatında daha önceki asırların genel anlayışından farklı bir takım uygulamaların hayata geçirildiği bir geçiş dönemi olarak karşımıza çıkar. Başkentte filizlenen bu yeni üslubun ortaya çıkmasında dönemin sosyal yapısı, siyasi ilişkileri, kültürel etkileşimleri ve tabii ki saray erkânının düşünce yapısının etkisi büyüktür. Bir başkent üslubu olarak nitelendirilebileceğimiz bu sanat anlayışının, saray bağlantılı simalarla Anadolu'nun çeşitli merkezlerine taşındığı da bir gerçektir. Bu doğrultuda dönem yapılarına baktığımızda Anadolu'da hiç de azımsanmayacak sayıda bu yeni üslubu yansıtan mimari eserlerle karşılaşılır. Lâle Devri ile başlayan bu sürecin 18. yüzyıl içerisinde daha sonraki yıllarda da devam ettirildiği görülür.

3. Ahmed tarafından yaptırılan Yeni Valide Camii'nin (1708-1710) minberinde, hünkâr mahfili mihrabında ve şadırvanında dönemin üslubuna uygun lâle ağırlıklı bitkisel kompozisyonlar yer alır. Minber köşkünün altındaki panolarda dekoratif kemerli nişlerin iki yanındaki boşluklar vazoda çıkan zarif lâlelerle süslenmiştir. Caminin sekizgen şadırvanının her yüzünde sivri kemerin iki yanındaki üçgen boşluklarda yine natüralist üslupta vazolu çiçek kompozisyonları görülür (Fotoğraf 16). Bu kompozisyonun merkezinde ince, uzun formulu lâleler yer alır. Hünkâr mahfilinin mihrabında ise nişi çevreleyen bordürün içinde servi ağacı, asma dalları ve güllerle beraber stilize lâle motifleri bulunur. Söz konusu kompozisyonların benzerleri Kayseri Hasinli Camii (1714), Şehzadebaşı Damad İbrahim Paşa Camii (1720), Üsküdar Ahmediye Camii (1722), Nevşehir Damad İbrahim Paşa Camii (1727), Topkapı ve Üsküdar'daki 3. Ahmed Çeşmeleri (1728) gibi Lâle devri yapılarında ve Bereketzade Çeşmesi (1732), Tophane Çeşmesi (1732), Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi (1732) ve Bolvadin Ağlönü Çeşmesi (1748) gibi Lâle Devri'nin hemen sonrasında inşa edilen eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Her bir yapıdaki kompozisyonlarda ufak ayrıntılar dışında şişkin gövdeli, ince uzun boyunlu vazolardan buğday başağını andıran ince uzun lâleler ve güller çıkar. Lâleler kompozisyonların üst bölümünü oluşturur. Genellikle üç lâle ve iki yandaki güllerden oluşan tasvirler kimi zaman düz dikdörtgen kartuşlar içerisinde kimi zaman dilimli kemerli nişler içerisinde karşımıza çıkarlar.

Fotoğraf 16: Üsküdar Yeni Valide Camii Şadırvan

3. Ahmed'in sadrazamlarından Çorlulu Ali Paşa'nın 1707 yılında Çarşıkapı'da yaptırdığı caminin cümle kapısı üzerinde, yuvarlak kemerin iki yanındaki üçgen boşluklarda kabartma olarak işlenmiş lâleler bulunur (Fotoğraf 17).⁴⁵ İki uçtaki lâlelerde Yeni Valide Camii'ndeki gibi bir natüralist üsluptan söz etmek mümkün değildir.

⁴⁴ Mehmet Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Niğde 51*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.176-187, r.13.

⁴⁵ Duygu İlhan Söylemez, *Batılılaşma Dönemi İstanbul Cami Cephelerinde Taş Süsleme (1703-1839)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.26-27, r.6-7.

Fotoğraf 17: Çorlulu Ali Paşa Camii Cümle Kapısı (Duygu İikhan Söylemez'den)

Lâle Devri'nin simge ismi Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın hanımı Fatma Sultan ile birlikte 1720 yılında Şehzadebaşı'nda yaptırdığı külliyyede, mescidin giriş kapısı sövelerinde içte ve dışta simetrik yerleştirilmiş vazolu çiçek kompozisyonları bulunur. Alt sıradaki vazolarda, ortada lâleler iki yanda ise güller yer alır. İnce uzun formulu lâlelerin buğday başağını andıran zarif formları dönemin çeşmelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu kompozisyonların benzerleri külliyenin haziresindeki mezar taşlarında da görülür (Fotoğraf 18-20).

Fotoğraf 18-20: Şehzadebaşı Damad İbrahim Paşa Camii ve Haziresi Taş Süslemeler

Eminzade Hacı Ahmed Ağa tarafından 1722 yılında Üsküdar'da yaptırılan caminin mermer minberinde biraz önceki örnekte karşılaştığımız gibi natüralist vazolu çiçek kompozisyonuna yer verilmiştir. Minber köşkünün hemen altında, korkulukla birleştiği bölümde dikdörtgen pano içerisine alınan süslemede ince boyunlu vazodan lâleler ve güller çıkmaktadır (Fotoğraf 21).⁴⁶

Fotoğraf 21: Üsküdar Ahmediye Camii Minber (Gülçin Erol Canca'dan)

Fotoğraf 22: Hekimoğlu Ali Paşa Camii Mihrap

Lâle Devri'nin hemen sonrasında 1734 yılında Hekimoğlu Ali Paşa tarafından yaptırılan caminin cümle kapısında, batı kapısında, mihrabında ve kubbeyi taşıyan fil ayağında taş süslemeler içerisinde lâle motifine yer verilmiştir. Cümle kapısının mukarnaslı kavsarasında, mukarnasların aralarına zemine bakar vaziyette ters lâleler yerleştirilmiştir. Kavsara köşelerindeki üçgen boşluklarda ise kıvrım dallar arasında yapraklar ve rûmilerle birlikte lâleler bulunur. Caminin batı kapısı alınlığında palmet, rûmî ve kıvrım dallardan müteşekkil bitkisel kompozisyon en üstte lâleyi andıran bir motifle sonlandırılmıştır. Yapının mihrabında ise cümle kapısındaki tezyinâtın benzerleri karşımıza çıkar (Fotoğraf 22). Kavsarada ters lâleler yer alırken kemer köşelerinde kıvrım dallar arasında stilize lâleler görülmektedir. Ayrıca sütunceler üzerinde beş kollu çiçeklerle birlikte yine stilize lâlelere yer verilmiştir. İç mekânda fil ayaklarından birisi üzerinde bulunan çeşmede, musluğun iki yanına, dilimli kemerli niş içine bir daldan çıkan birer lâle motifini yerleştirilmiştir. Bu uygulamanın benzeri daha önceki yüzyılda

⁴⁶ Gülçin Erol Canca, "Üsküdar Ahmediye Külliyesi ve Lale Devri Mimarisi İçinde Bir Değerlendirme",

VI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, Cilt: 1, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 200.

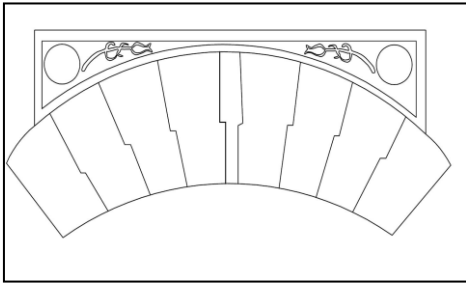
Sultan Ahmed Camii'nde (1603-1617) görülür. Taçkapı ve mihrap kavsaralarında görülen mukarnaslar arasındaki ters lâlelerin benzerleri ise Diyarbakır Behram Paşa Camii (1564-1572), Gaziantep Şeyh Fethullah Camii (16. yy), Gaziantep Bekirbey Camii (1648) ve Şanlıurfa Nimetullah Camii (16. yy) gibi daha önceki yüzyıllarda inşa edilen camilerin taç kapı ve mihrap süslemelerinde karşımıza çıkmaktadır.

Fotoğraf 23: Nuriosmaniye Camii Avlu Taçkapısı

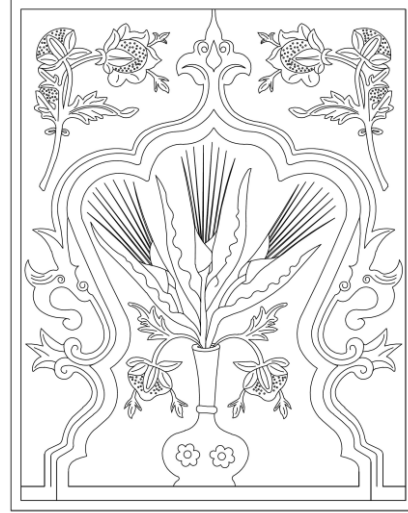
18. yüzyılın ortalarında inşa edilen Nuriosmaniye Camii'nde (1749-1755) avlu taç kapısı kemerinin iki yanında yer alan çerçevelerin uçlarında, zemine bakar vaziyette ters lâleler bulunmaktadır (Fotoğraf 23). Bulunduğu yer ve işlenişi bakımından Çorlulu Ali Paşa Camii kapısındaki bezemeleri hatırlatsa da buradaki lâlelerin daha natüralist bir üsluba sahip olduğu görülür.

Anadolu'daki camilerde ise en dikkat çekici örnekler arasında dönemin simge ismi Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın memleketine yaptırdığı camiler yer almaktadır.⁴⁷ Bu yapılardan ilki olan Kara Camii (1718) avlu giriş kapısı kemer köşelerinde karşılıklı yerleştirilmiş lâle motifleri ince-uzun formlarıyla dönem üslubunu aksettirirler (Fotoğraf 24/ Çizim 1). Cami minberinin aynalarında süslemeler tahrip olsa da, aralarında lâlelerin yer aldığı bir takım bitkisel kompozisyonların izleri mevcuttur.

Fotoğraf 24: / Çizim 1: Nevşehir Kara Camii Avlu Giriş Kapısı Taş Süsleme

Damad İbrahim Paşa'nın bu yapıdan 10 yıl sonra yaptırdığı külliye camisinde ise İstanbul yapılarının kalitesinde taş tezyinâtlar göze çarpar. Mihrap kavsarasında mukarnasların arasına yerleştirilen ters lâlelerin yukarıda da belirtildiği gibi önceki yüzyıllarda farklı bölgelerde inşa edilen camilerde de karşını çıktığı görülür. Ancak bu camideki lâleler ince uzun formlarıyla dönem üslubunun genel özelliklerini aksettirirler (Fotoğraf 26). Söz konusu uygulamanın benzeri daha sonra Hekimoğlu Ali Paşa Camii mihrabında da tekrar edilmiştir. Minberin süpürgelik bölümünde ise dilimli kemerli nişler içerisinde alçak kabartma tekniğinde vazolu çiçek kompozisyonları işlenmiştir (Fotoğraf 25/ Çizim 2). Buğday başağını andıran ince-uzun lâleler başkentteki çağdaş yapılarda görülen bezemelerin aynısıdır. Bu durum Damad İbrahim Paşa'nın külliye camisindeki süslemeleri İstanbul'dan getirdiği ustalara yaptırdığını gösterir.

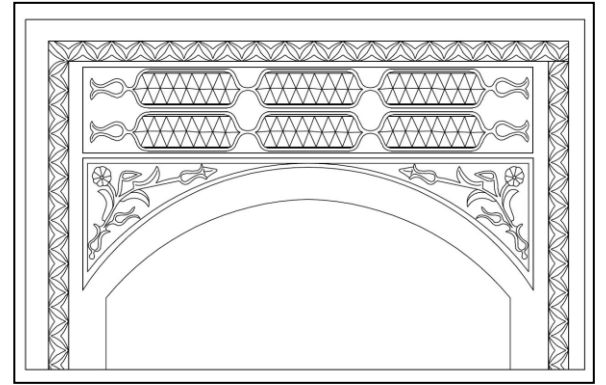
Fotoğraf 25 / Çizim 2: Nevşehir Damad İbrahim Paşa Camii Minber Taş Süsleme

⁴⁷ Erkan Atak, *Anadolu Camilerinde Lâle Devri Üslubu*, Gece Akademi, Ankara, 2019, s.62-68, 79-86.

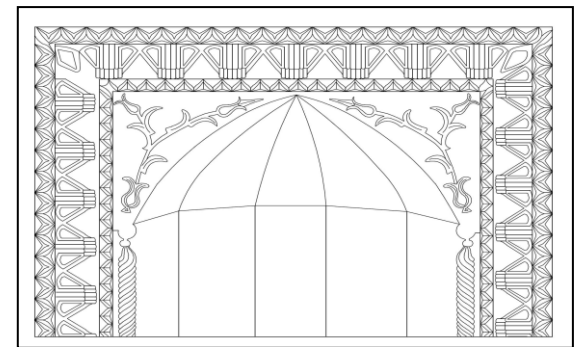

Fotoğraf 26: Nevşehir Damad İbrahim Paşa Camii Mihrap

Kayseri’de Ürgüplü Derviş Mehmed Ağa tarafından 1714’de yaptırılan Hasinli Camii için ayrı bir parantez açmak gerekir. Zira bu yapının bünyesinde yer alan taş süslemelerin zenginliğini ne İstanbul’da ne de Anadolu’daki çağdaş yapılarda görebilmek mümkün değildir. Camide taçkapı, pencereler, mihrabiyeler, mihrap ve de minberde Lâle Devri’nin genel anlayışını yansıtan natüralist çiçek kompozisyonları yer almaktadır. Lâleler diğer çiçeklerle birlikte kimi zaman tek başlarına kimi zaman ise bir vazodan içerisindedir. Bu yapı yukarıda isimlerini verdiğimiz camilerde görülen süslemelerin yer, kompozisyon ve içeriklerinin adeta bir araya toplanmış halindedir. Lâle Devri’ne göre erken bir tarihte inşa edilen caminin bu denli zengin bir süsleme programına sahip olması ayrıca önemlidir. Zira bizim makalenin farklı yerlerinde vurgulamaya çalıştığımız Lâle Devri ile özdeşleştirilen bu tarz kompozisyonların nispeten erken tarihteki yapılarda da karşımıza çıkabildiğini gösterir (Fotoğraf 27-29/Çizim 3-4).⁴⁸

Fotoğraf 28: / Çizim 3: Kayseri Hasinli Camii Cümle Kapısı Taş Süsleme

Fotoğraf 29: / Çizim 4: Kayseri Hasinli Camii Mihrabiye Nişi Taş Süsleme

Fotoğraf 27: Kayseri Hasinli Camii Cümle Kapısı Taş Süsleme

18. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu’da inşa edilen diğer camilerine baktığımızda; Yüzyılın hemen başlarından Ali Hoca Camii (1708)

⁴⁸ Erkan Atak, “Kayseri’de Bir Lâle Devri Eseri: Hasinli Camii”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı:2, 2014, s. 43-63.

mihrabındaki vazodan çıkan lâleler dikkat çekicidir. Kayseri'deki bir diğer eser, Molu Köyü Camii'nde (1713) ise mihrap, minber ve inşa kitabesinde Ali Hoca Camii'ndekine benzer lâleler bulunur. Ancak buradaki motifler daha natüralist işlenmiştir (Fotoğraf 30). Bu örneklerin dışında Afyon Yeni Camii (1711) inşa kitabesinde yazı aralarında, Merzifon Çay Camii (18. Yy başları) mihrabının bordüründe ve Adana Yeni Camii (1724) avlu giriş kapısının kemer köşelerinde benzer özelliklerde lâleler görülür (Fotoğraf 31).⁴⁹ Yapılardaki vazolu çiçek tasvirlerinin merkezinde yer alan ince uzun formulu lâleler genellikle kompozisyonların üst kısımlarına yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 30: Kayseri Molu Köyü Camii Mihrap Süsleme

Fotoğraf 31: Adana Yeni Camii Avlu Giriş Kapısı Taş Süsleme

Yüzyılın ortalarına doğru inşa edilen Bodrum Tepecik Camii (1756) inşa kitabesi ve mihrabının bordürlerinde "S" kıvrımlı dala sıralanmış zarif lâleler görülür (Fotoğraf 32-33). Koçarlı Cihanoğlu Mustafa Ağa Camii'ne 18. yüzyılın ikinci yarısındaki tamirlerde eklenmiş olması muhtemel minber ve vaaz kürsüsünde vazodan çıkan çiçekler

içerisinde lâle motifleri de bulunur.⁵⁰ Yine benzer tarihlerde tamir ettirildiği kitabesinden anlaşılan İzmir Başdurak Camii (o.1774) mermer minberinde kıvrım dallar, yapraklar ve çiçeklerin arasına zarif lâleler işlenmiştir.⁵¹ III. Selim dönemi sadrazamlarından Yusuf Ziya Paşa'nın Erzurum valiliği esnasında 1797'de Keban'da yaptırdığı caminin mermer minberinde yan aynalıkların süslemeleri arasında vazodan çıkan lâle, gül ve karanfiller yer almaktadır.⁵² Üslup itibarıyla yüzyılın ilk yarısını hatırlatan bu süslemeler, 18. asır içerisinde taşa işlenmiş son örnekler arasında yer almaktadır.

Fotoğraf 32-33 : Bodrum Tepecik Camii Mihrap ve İnşa Kitabesi Taş Süsleme

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, gerek 18. yüzyıl öncesinde gerekse 18. yüzyıl içerisinde inşa edilen camilerin taş tezyinâtında lâle motifine hiç azımsanmayacak oranda yer verildiği anlaşılmaktadır. Elbette bu camilerin sayısını yapılacak yeni araştırmalarla artırabilmek mümkündür. Buna karşın elimizdeki mevcut örnekler lâlelerin camilerin taş tezyinâtı içerisinde mihrap, minber, cümle kapısı ve kitabeler üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir.

Sonuç

Türklerle birlikte Orta Asya bozkırlarından Anadolu'ya taşınan lâle çiçeği zaman içerisinde Türk kültür ve sanatının vazgeçilmez motiflerinden birisi olmuştur. Öyle ki lâle, sanatın her alanından kendine yer bulmuş nadir çiçek türlerinden birisidir. Süslemeye

⁴⁹ Anadolu'da Lâle Devri Mimarisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Erkan Atak, *Anadolu'da Lâle Devri Mimarisi (İstanbul Dışı Örnekler Üzerine Bir Araştırma)*, Basılmamış Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

⁵⁰ İlker Gümüş, *Cihanoğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s.96-97, r. 137-140.

⁵¹ Sibel Polat, *İzmir'deki Geç Dönem Osmanlı Camileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s.65-67

⁵² Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 2004, s.488.

elverişli formu lâlenin farklı yüzeylerde ve malzemeler üzerine işlenmesine imkân sağlamıştır. Doğal haliyle ve ıslah edilmiş çeşitleriyle farklı renklerde yetişebilen lâlenin bu durumu ise özellikle kalemîşi, çini ve kitap süslemeleri için oldukça elverişlidir. Zira lâlenin canlı renkleri, tasvir edildiği yüzeylere oldukça hareketli bir görünüm kazandırmaktadır. Bu nedenledir ki lâle söz konusu süsleme çeşitlerinde kimi zaman tek başına kimi zamansa bir kompozisyonun parçası olarak yaygın bir şekilde tasvir edilmiştir. Lâlenin bu denli yaygınlaşmasının bir diğer nedeni de sembolik anlamından ileri geliyor olmalıdır. Zira “lâle” kelimesindeki harflerin değiştirilmesiyle “Allah” yazılabilmekte ve ebced hesabıyla her iki kelime aynı değeri vermektedir.

Osmanlı Sanatı’na en erken giren çiçekler arasında yer alan lâlenin, 14. yüzyıldan itibaren farklı malzemeler üzerinde kendine yer bulduğu görülmektedir. 15. yüzyıl çini ve seramiklerinde stilize olarak karşımıza çıkan lâlenin kullanımı geçen yüzyıla göre artış göstermiştir.

16. yüzyılda kitap sanatları ve çini süslemelerde yaygınlaşan bu motifin taş tezyînâtta Lâle Devri öncesi kullanımına dair nispeten daha az örnek olsa da bunlar bir fikir üretebilmemize yardımcı olmaktadır. Söz konusu süslemelerin bazıları çoğunlukla Lâle Devri’yle başladığı kabul edilen üslubun aslında önceki yüzyılın ikinci yarısında da –sınırlı da olsa- denendiğini gösterir. Lâleye duyulan ilginin bir neticesi olarak 17. yüzyıl içerisinde çiçek ve lâle risâlelerinin artışı bu durumu desteklemektedir.

18. yüzyıla gelindiğinde lâlenin taş tezyînâtta kullanımında bir artış gözlemlenir. Çoğunlukla çeşme ve sebillerin süsleme programlarında farklı çiçeklerle birlikte natüralist bir üslupta işlenen lâle dönemin belirleyici motifi olmuştur. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde mevcut olan lâle risalelerinde isimleri geçen ve makbul kabul edilen bir takım lâle türlerinin bu süslemelere ilham kaynağı oldukları açıktır. Lâlenin camilerin taş tezyînâtında ise sivil yapılarla benzer bir anlayışla dönem üslubuna uygun olarak ele alındığı görülür. Dönemin önde gelen simalarının baniliğinde inşa edilen camilerde bu durum daha net izlenir. İstanbul’da Lâle Devri ve hemen sonrasına tarihlendirilen camilerde belirli bir ölçüde görülen bu süslemelerin yüzyılın ikinci yarısında etkisini yitirdiği gözlemlenir. Anadolu’da ise Damad İbrahim Paşa gibi dönemin saray bağlantılı bürokratları tarafından yaptırılan camilerde başkentteki üslupla eş zamanlı olarak lâlenin kendine yer bulduğu söylenebilir. Hattâ bazı camilerin süsleme programında İstanbul’daki çağdaş örneklerden daha zengin bir içeriğin olduğu görülür.

Neticede; Dünya üzerindeki en zarif çiçeklerden birisi olan lâle, Türk kültüründe ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Kimi zaman bir döneme ismini vermiş, kimi zaman bir üslubu şekillendirmiştir. Lâle Devri ile özdeşleştirilen bu çiçeğe olan ilginin daha önceki yüzyıllarda başladığı ve kronolojik bir düzenle gitgide artarak 17. yüzyıl içerisinde iyiden iyiye belirginleştiği söylenebilir. Bu durum sanat anlayışına da yansımış ve mimari tezyînâttan, kitap sanatlarına kadar sanatın farklı alanlarında lâlenin vazgeçilmez motiflerden birisi olmasına vesile olmuştur. Osmanlı Sanatı’nda 18. yüzyılın başlarından itibaren görülen üslup değişikliğinin ilk tohumlarının bir önceki yüzyılda atıldığını söylemek pek yanlış olmayacaktır. Yani Lâle Devri’nin lâlesi, bir önceki yüzyıldan miras kalmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet Paşa; *Tarih-i Cevdet. 1*, (Haz. Mümin Çevik), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1972.
- Aktepe, Münir; “Ahmed III”. *İslam Ansiklopedisi. C.2*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, ss. 34-38.
- Aktepe, Münir; “Damad İbrâhim Paşa Devrinde Lâle”. *Tarih Dergisi* 7, 1953, ss. 85-126.
- Aktepe, Münir; “Damad İbrâhim Paşa Devrinde Lâle”. *Tarih Dergisi* 9, 1954, ss. 23-38.
- Aktepe, Münir; “Damad İbrâhim Paşa Devrinde Lâleye Dair Bir Vesika”, *Türkiyat Mecmuası* 11, 1954, ss. 115-130.
- Altınay, Ahmet Refik; *Lâle Devri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Aslanapa, Oktay; *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Atak, Erkan; *Anadolu Camilerinde Lâle Devri Üslubu*, Gece Akademi, Ankara, 2019.
- Atak, Erkan; “Osmanlı Mimarisinde Lâle Devri Üslûbu (Anadolu’daki Yansımalar)” *Turkish Studies*, Vol.13/10, 2018, ss.57-86.
- Atak, Erkan; “Kayseri’de Bir Lâle Devri Eseri: Hasinli Camii”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı:2, 2014, ss. 43-63.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı; *18. Asırda Lâle*, (Haz. M. Uğur Derman), Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2006.
- Bağcı, Serpil vd.; *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul: 2006.
- Bâki; *Bâki Divânı*, (Haz. Sabahattin Küçük), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, ty.
- Baş, Gülsen; *Diyarbakır’daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Baytop, Turhan ve Cemal Kurnaz; “Lâle”, *İslam Ansiklopedisi. C.27*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, ss. 79-81.
- Bozkurt, Tolga; *Osmanlı Selâtin Cami Mihrapları*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Butasım, Nebi; *Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Osmanlı Dönemi Mihrapları (1515-1915)*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Canca Erol, Gülçin; “Üsküdar Ahmediye Külliyesi ve Lâle Devri Mimarisi İçinde Bir Değerlendirme”, *Üsküdar Sempozyumu VI 6-9 Kasım 2008*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 191-202.
- Çakmaköğlü Kuru, Alev; “Orta Asya Türk Sanatında Palmet ve Lâle Motiflerinin Değerlendirmesi Hakkında Bir Deneme”, *Belleten* 230, 1997, ss. 37-54.
- Çok, Beste; *Isparta ve İlçeleri Camii Süslemeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Çoruhlu, Yaşar; *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Dayıgil, Feyzullah; “İstanbul Çinilerinde Lâle”, *Vakıflar Dergisi* 1, 1938, ss. 83-90.
- Dayıgil, Feyzullah; “İstanbul Çinilerinde Lâle”, *Vakıflar Dergisi* 2, 1942, ss. 223-232.
- Dedeoğlu, Murat; *Hatay Cami ve Mescitlerinde Taş Süsleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Demiriz, Yıldız; *Osmanlı Mimarisinde Süsleme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979.
- Demiriz, Yıldız; *Osmanlı Kitap Sanatında Natüralist Üslûpta Çiçekler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1986.
- Demiriz, Yıldız; “Sinan’ın Mimarisinde Bezeme”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, (Ed. Sadi Bayram), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 465-474.
- Denктаş, Mustafa; “Kayseri-Büyük Bürüngüz Köyü’ndeki Türk Anıtları”, *Vakıflar Dergisi* 27, 1998, ss. 161-190.
- Dikmen, Hamit; *Seyyid Vehbi ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Diyarbakirli, Nejat; *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1972.
- Doğan, Tuncer; *Gaziantep Türk-İslam Dönemi Mimari Süslemeleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Dündar, Abdülkadir; “Özkent Türbeleri ve Minaresinin Türk İslâm Sanatları ve Mimarisindeki Yeri ve Önemi” *Uluslararası Ali b. Osman el-Üşî Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. Ferhat Gökçe), Tika Yayınları, Bişkek, 2018, ss. 581-612.

- Goody, Jack; *Çiçeklerin Kültürü*, (Çev. Mehmet Beşikçi), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Gümüş, İlker; *Cihanoğlu Ailesine Ait Mimari Eserler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Güzel, Gülnaz; *Mardin'deki Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarında Taş Süsleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Kahraman, Seyit Ali; *Osmanlı Çiçekleri ve Çiçekçileri*, Lale Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kartal, Ahmet; *Klasik Şiirinde Lâle*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî; *Dîvân-ı Kebîr*, (Haz. Abdülbâki Gölpınarlı), Remzi Kitapevi, İstanbul, 1957.
- Mülayim, Selçuk; "Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi", *Anadolu (Anatolia)*, 20, 1976, ss. 141-153.
- Nedim; *Nedim Divanı*, (Haz. Abdülbâki Gölpınarlı), İnkilâp Kitabevi, İstanbul, 1951.
- Oral, Bülent; *Mimar Koca Sinan'ın İstanbul'daki Camilerinde Minber*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Ögel, Bahaeddin; *İslamiyet Öncesi Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.
- Özbek, Yıldray; *Erken Osmanlı Mimarisinde Taş Süsleme*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Özcan Biçer, Şehnaz; *Uygur Yazmalarında Sayfa Düzeni*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Öztuna, Yılmaz; *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi 6*, Ötügen Yayınevi, İstanbul, 1978.
- Polat, Sibel; *İzmir'deki Geç Dönem Osmanlı Camileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi; *Târîh-i Râşid ve Zeyli 3*, (Haz: Abdülkadir Özcan vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.
- Söylemez, Duygu İlhan; *Batılılaşma Dönemi İstanbul Cami Cephelerinde Taş Süsleme (1703-1839)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Şeyhî; *Şeyhî Divanı*, (Haz. Halit Biltekin), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2018.
- Uysal, Ali Osman; "Bolvadin'de Bir Lâle Devri Eseri: Ağılönü Çeşmesi" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 32 (1-2), 1988, ss.33-55.
- Uysal, Zekiye; "Topkapı Sarayındaki III. Ahmet Kütüphanesi'nin Alçı Süslemeleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Sayı: 26, 2019, ss. 331-376.
- Ünver, Süheyl; "Türkiye'de Lâle Tarihi", *Vakıflar Dergisi*, 9, 1974, ss. 265-276.
- Yenişehirlioğlu, Filiz; "Tekfur Sarayı Çinileri ve Eyüp Çömlekçiliği", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, (Ed: Gönül Öney-Zehra Çobanlı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 349-364.
- Yetkin, Şerare; *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1972.

http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=12844